

Heini Hakosalo

Alussa oli aate

SUOMALAINEN AATEHISTORIA
 JA AATEHISTORIAN SUOMI

Heini Hakosalo koettaa katsauksessa saada otteen aatehistoriasta, tuosta suositusta mutta vaikeasti rajattavasta historian tutkimuksen osa-alueesta, ja arvioida sen merkitystä historian tutkimuksen satavuotiaalle Suomelle. Suomalainen aatehistoria, kuten suomenkielen ”aatekin”, eroaa lähimmistä anglosaksisista vastineistaan. Aatehistorian kansallisen katseen keskiössä ovat olleet suurmiehet, erityisesti kansallisen heräämisen ajoilta, mutta myös kollektiivinen subjekti, kansa ja sen erilaiset osat. Sen sijaan tieteen historian integroiminen kansalliseen tarinaan on kesken, ja tunteiden kanssa aatehistoria on alkanut painia vasta hiljattain.

Suomen historia on kuin talvinen päivä. Lyhyt ja pimeä, on vaikea nähdä sitä mikä on hiukankin etäämpänä.

Henrik Tikkanen, Kulosaarentie 8

Historiallisen Aikakauskirjan lukijoille ei tarvinne erikseen vakuutella, että historian tutkimus on merkittävällä tavalla osallistunut kansallisen identiteetin rakentamiseen ja että aatehistoria on ollut olennainen osa tätä projektia. Epävarmemmalle maaperälle astutaan kysyttäessä *kuinka suuri ja millainen* aatehistorian rooli on ollut. Esitän seuraavassa joitakin, pakostakin osittaisia ja henkilökohtaisia, vastauksia näihin kysymyksiin. Kattava

katsaus satavuotiaan Suomen aatehistoriaan ei mahdu tämän katsauksen raameihin, eikä tarkoitukseni ole myöskään uppoutua kovin syvälle teoreettisiin tai metodologisiin kysymyksiin. Aloitan hahmottelemalla aatehistorian asemaa suomalaisen historian tutkimuksen kentällä. Kerron sen jälkeen, millaisiin asioihin aatehistorian ”kansallinen katse” on kohdistunut ja lopuksi nostan esiin muutamia osa-alueita, jotka ovat toistaiseksi jääneet tämän katseen ulkopuolelle tai reunamille.

Koettaessani erottaa suomalaisen aatehistorian ääri viivoja olen ajoittain kokenut, kuten Henrik Tikkanen yllä olevassa sitaatissa, eteneväni talvisessa hämärässä. Syynä ei kuitenkaan ole vain oma likinäköisyyteni vaan myös tarkasteltavan ilmiön luonne. Siinä missä anglosaksinen aatehistoria (*history of ideas, intellectual history*) on pieni mutta melko selvästi rajautunut erikoisala, Suomessa aatehistoriaa harjoitetaan monien eri historia-aineiden puitteissa ja myös kokonaan historia-aineiden ulkopuolella. Siihen voi törmätä kaikkialla, missä tehdään menneisyyteen kohdistuvaa tutkimusta, vaikkakaan sitä ei harjoiteta kaikkialla samassa suhteessa tai samalla tavalla. Tutkimuskentällä on omat tihentymänsä. Aatehistorian diffuusin luonteen voi nähdä sekä vahvuutena että heikkoutena. Selkeän erikoisalaidentiteetin puuttuminen ja siihen liittyvä metodologisen ja teoreettisen keskustelun niukkuus voi joskus olla ongelma.

Toisaalta aatehistorian ”kansankirkollinen” luonne on taannut sille tärkeän roolin kansallisen kertomuksen rakentamisessa ja suojannut sitä sellaiselta kärjekkäältä ja osin perustellulta elitis-mikritiikiltä, jonka kohteeksi anglosaksinen aatehistoria joutui erityisesti 1980-luvulla. Aatehistoria on merkittävällä tavalla ollut tekemässä historian tutkimuksen ”Suomea”, mutta ei niinkään selkeärajaisena erikoisalana kuin suosittuna painoalana.

Dosentti, FT **Heini Hakosalo** on aate- ja oppihistorian yliopistonlehtori Oulun yliopistosta. Sähköposti: heini.hakosalo@oulu.fi.

Aatehistorian paikka

Kirjallisuudesta löytyy hämmäntävään erisuuntaisia, jopa ristiriitaisia, näkemyksiä aatehistorian asemasta ja painoarvosta. Heikki Mikkeli arvioi vuonna 1990, että ”aatehistoriallinen tutkimus on ollut Suomessa varsin vähäistä”. Mikkelin mukaan aatehistoriallinen tutkimus ”sanan varsinaisessa merkityksessä” alkoi vasta maailmansodan jälkeen.¹ Heikki Ylikangas oli jyrkästi eri mieltä. Hänen mielestään aatehistoria suorastaan dominoi suomalaista historiantutkimusta sotien välisenä aikana ja oli vahvoilla pitkään sen jälkeenkin. Ylikankaan mukaan sisällissodan perintö ja vasemmistolaisuuden pelko sai historioitsijat kääntämään katseensa pois yhteiskunnallisista ja taloudellisista selityksistä ja samalla vahvisti valtiollisen ja aatehistorian asemaa. Silloin harvoin kuin sisällissodan syihin ylipäätään puututtiin, selitykset olivat mentaalista laatua. Jopa taloushistorian ilmiöitä selitettiin pitkään aatehistoriallisesti ja vain Suomen rajojen sisällä pysytellen. Ylikankaan mukaan aatehistorialliset selitykset miellyttivät ajan poliittisiin suhdanteisiin auuliisti mukautuvia historioitsijoita vaarattomuudellaan.²

Aatehistorian panosta on arvioitu myös määrittäen. Cristian Krötzl, Katariina Mustakallio ja Kaisu-Maija Nenonen (1990) laskivat Tampereen ja Helsingin historian laitoksilla 1980-luvun kuluessa valmistuneet pro gradu -tutkielmat ja havaitsivat, että peräti 35 prosenttia Helsingin ja 32 prosenttia Tampereen pro graduista oli aatehistoriallisia, mikä teki siitä suosituimman painoalueen heti poliittisen historian jälkeen. Itse asiassa nämä kaksi painoaluetta olivat osin päällekkäiset, sillä aatehistorian pro gradut käsittelivät usein poliit-

tisia aatteita ja ajattelijoita.³ Marjatta Hietala tarkasteli vuonna 2003 Historian valtakunnalliseen tutkijakouluun tulleita hakemuksia ja havaitsi niissä vahvan aatehistoriallisen painotuksen.⁴ Markku Peltonen korosti niin ikään aatehistorian roolia vuonna 2009 julkaisemassaan katsauksessa. Hänen laskujensa mukaan melkoinen osa Suomessa edellisen sadan vuoden aikana julkaistuista historian väitöskirjoista edusti joko aatehistorian, oppihistorian ja/tai kulttuurihistorian alaa. Erityisen runsaslukuisia alan väitöskirjat olivat olleet 1920-luvulta 1950-luvulle ja sitten taas 1980-luvulta eteenpäin, ja aatehistoria oli pitänyt melko hyvin pintansa myös sosiaali- ja taloushistoriaa suosivalla 1960- ja 1970-luvulla. Niinpä, Peltonen totesi, puheet valtiollis-poliittisen historian ylivallassa Suomessa voisi jo lopettaa.⁵

Arviot aatehistorian suhteellisesta painoarvosta ja jopa sen iästä ovat keskenään sen verran ristiriitaisia, että täytyy päätellä kirjoittajien puhuvan ainakin osin eri asioista. Kokeneet historian tutkijatkaan eivät siis välttämättä vedä aatehistorian rajoja samaan paikkaan. Siinä missä Mikkeli ilmeisesti tarkoittaa aatehistoriallisen tutkimusta, jonka kohteena on jokin mentaaliseksi luokitettava ilmiö, Ylikangas nimittää aatehistorialliseksi myös sellaista tutkimusta, jossa nojataan mentaalisiin selitystekijöihin. Mutta rajanveto ei ole välttämättä helppoa silloinkaan, kun sanan ”aatehistoria” katsotaan viittaavan vain sellaiseen tutkimukseen, jonka ensisijaisena kohteena on mentaaliseksi määrittyvä ilmiö. Aatehistorian tiukka erottaminen esimerkiksi poliittisesta historiasta, oikeushistoriasta, kirjallisuushistoriasta, kulttuurihistoriasta tai filosofiasta on usein vaikeaa tai

1. Heikki Mikkeli, Aatevirtauksista käsitehistoriaan. Aatehistorian teoriaa ja tavoitteita sodanjälkeisessä Suomessa. Teoksessa Pekka Ahtiainen et al. (toim.) *Historia nyt. Näkemyksiä suomalaisesta historiantutkimuksesta*. WSOY 1990, 252–280, 252. Samansuuntaisen arvion esitti Ritva-Liisa Rissa esitellessään aatehistoriaa *Suomalaisen Suomen* lukijoille vuonna 1967. Hänen mukaansa aatehistoriaa oli toistaiseksi tutkittu vähän, eikä ”varsinaista aatehistoriaa” ollut ennen kuin Kaarlo Jäntereestä tuli Turun yliopiston yleisen historian professori (1937) ja hänen oppilaansa alkoivat tuottaa tutkimusta. Ritva-Liisa Rissa, Aatehistoria ja sen tutkimus. *Suomalainen Suomi* 35 (1967), 220–225, 220.

2. Heikki Ylikangas, Vuoden 1918 vaikutus historiatieteessä. Teoksessa Heikki Ylikangas (toim.) *Vaikea totuus. Vuosi 1918 ja kansallinen tiede*. SKS 1993, 93–106, 93, 94–95; Heikki Ylikangas, Kirjoitetun Suomen historian pitkä linja. *Historiallinen Aikakauskirja* 101 (2003), 23–24.

3. Christian Krötzl, Katariina Mustakallio & Kaisu-Maija Nenonen, Quo vadis historia generalis? Huomioita yleisen historian tilasta ja tulevaisuudesta. Teoksessa Pekka Ahtiainen et al. (toim.) *Historia nyt. Näkemyksiä suomalaisesta historiantutkimuksesta*. WSOY 1990, 215–217.

4. Marjatta Hietala, Minne menet historiantutkimus? *Historiallinen Aikakauskirja* 101 (2003), 107.

5. Markku Peltonen, Aate-, oppi- ja kulttuurihistoriallinen tutkimus Suomessa 1908–2006. Teoksessa Sini Kangas, Marjatta Hietala & Heikki Ylikangas (toim.) *Historia eilen ja tänään. Historiantutkimuksen ja arkeologian suunnat Suomessa 1908–2008*. Suomen Tiedeseura 2009, 85–86.

mahdotonta. Ja lisäksi aatehistoriaa harjoitetaan paljon myös historiatieteiden ulkopuolella. Kun etsii kirjastotietokannasta Suomessa vuosina 2006–2017 ilmestyneitä kirjoja hakusanoilla ”väitöskirja” ja ”aatehistoria”, saa tulokseksi 53 väitöskirjaa, joihin tekijä itse on liittännyt asianan ”aatehistoria”. Näitä väitöskirjoja on tehty kaikissa yliopistoissa ja lähes kaikissa historia-aineissa, mutta myös muilla tieteenaloilla, esimerkiksi teologiassa, politiikan tutkimuksessa, kasvatustieteessä ja musiikkitieteessä.

Aatehistorian kentän hahmottamista ei helppota alan matala institutionalisoitumisen aste; oppituleja luettelemalla ei saa käsitystä tutkimusalan todellisesta laajuudesta ja merkityksestä. Oulun yliopistossa on ollut aate- ja oppihistorian professuuri (sekä 1–3 muuta virkaa/tointo) vuodesta 1974. Helsingissä oli oppihistorian ylimääräinen professuuri vuosina 1988–1997 ja aatehistorian määräraikainen professuuri vuosina 2007–2009. Kaksi viimeksi mainittua ovat sittemmin lakanneet olemasta, ja Oulu on edelleen ainoa yliopisto, jossa voi valmistua maisteriksi pääaineenaan aate- ja oppihistoria tai väitellä tämän nimisessä oppiaineessa. Toisenlainen tihentyminen löytyy Helsingin yliopistosta, jossa perustettiin vuonna 2016 *Centre for Intellectual History* (CIH) aatehistoriallista tutkimusta harjoittavien tutkijoiden yhteenliittymäksi ja keskustelufoorumiksi, riippumatta siitä milta tieteen- tai erikoisalalta

nämä tulevat. Suomessa ei ole yhtään nimenomaan aatehistorialle omistettua julkaisusarjaa tai kausijulkaisua, ellei sellaisena pidetä CIH:n verkkoarkistoa *Intellectual History Archive*, jossa keskukseen affilioituneet tutkijat voivat julkaista papereitaan sähköisesti.⁶

Aatehistoriaa koskeva metodologinen keskustelu on ollut suhteellisen niukkaa ja hajanaista, mikä ei helpota kokonaiskuvan muodostamista. Ainoa aatehistorialle omistettu suomenkielinen teos, Markku Hyrkkäsen *Aatehistorian mieli* (2002), on keskustelevalta ja esittelevältä pikemminkin kuin systemaattinen esitys tai metodiopas. Oulun aate- ja oppihistorian piirissä tänä vuonna julkaistu *Ajatusten lähteillä* (2017) havainnollistaa aate- ja tieteenhistorian erilaisia teemoja ja tekemisen tapoja asiaa entuudestaan tuntemattomalle.⁷ Metodikeskustelu ja empiirinen aatehistoriallinen tutkimus näyttävät ylipäättään elävän pitkälti erillistä elämää. Suomalaisten asianharrastajien metodologisissa kirjoituksissa viitataan kyllä esimerkiksi Arthur Lovejoyn ”ideoiden historiaan” (*history of ideas*), Cambridgen koulukunnan aatehistoriaan (*intellectual history*), Reinhadt Koselleckin käsitehistoriaan (*Begriffsgeschichte*), ranskalaiseen mentaliteettien tutkimukseen ja Michel Foucault’n tiedon arkeologiaan.⁸ Mutta ei ole helppo löytää historiallista tutkimusta, jossa johdonmukaisesti sovellettaisiin lovejoylaista yksiköideoiden tutkimusta tai Quentin Skinnerin

6. Centre for Intellectual History. Research of Ideas Across Disciplines, <https://www.helsinki.fi/en/researchgroups/centre-for-intellectual-history> (13.11.2017).

7. Markku Hyrkkänen, *Aatehistorian mieli*. Vastapaino 2002; Mikko Myllykangas & Petteri Pietikäinen (toim.) *Ajatusten lähteillä. Aatteiden ja oppien historiaa*. Gaudeamus 2017.

8. Aatehistorian luonnetta on pohdittu ainakin seuraavissa teksteissä: J. E. Salomaa, Suomen aatehistoriallisen tutkimuksen tehtävistä. *Valvoja-Aika* 2/1936; Kaarlo Jäntere, Aate historiallisen kehityksen kannattajana. *Historiallinen Aikakauskirja* 41 (1943), 71–80; Mikko Juva, Aatehistorian tavoitteesta ja menetelmistä. *Historiallinen Aikakauskirja* 55 (1957), 285–295, Rissa 1967; Juha Manninen, Maailmankuvat maailman ja sen muutoksen heijastajina. Teoksessa Matti Kuusi, Risto Alapuro & Matti Klinge (toim.) *Maailmankuvan muutos tutkimuskohteena. Näkökulmia teollistumisajan Suomeen*. Otava 1977, 13–48; Juha Manninen, Tiede, maailmankuva, kulttuuri. Teoksessa Markku Enwall, Seppo Knuutila & Juha Manninen, *Maailmankuva kulttuurin kokonaisuudessa. Aate- ja oppihistorian, kirjallisuustieteen ja kulttuuriantropologian näkökulmia*. Pohjoinen 1989, 7–112; Juha Manninen, *Puheenvuoroja aate- ja oppihistoriasta*. Oulun yliopisto, Aate- ja oppihistoria 2004; Juha Manninen, Mihin aatehistoriaa tarvitaan? *Tieteessä tapahtuu* 16 (1998), 8; Mikkeli 1990; Maija Kallinen, Menneiden mietteiden metsästäjät. *Historiallinen Aikakauskirja* 101 (2003), 133–137; Markku Hyrkkänen. Aatehistorian kontekstit. Teoksessa Eero Kuparinen, *Työkalut riviin. Näkökulmia yleisen historian tutkimusmenetelmiin*. Turun yliopisto 1997, 240–253; Peltonen 2009; Anssi Halmesvirta, *Aatehistorian harjoitus*. Jyväskylän yliopisto 2012; Ari Helo & Petteri Pietikäinen, Aatehistorian merkitys ja välineet. Teoksessa Mikko Myllykangas & Petteri Pietikäinen (toim.) *Ajatusten lähteillä. Aatteiden ja oppien historiaa*. Gaudeamus 2017, 21–26; Pasi Ihalainen, Britti-intellektuellien vai eurooppalaisen poliittisen keskustelun historiaa? Teoksessa Markku Hokkanen, Tuomas Laine-Frigren & Timo Särkkä (toim.) *Matkoja aatehistoriaan. Esseitä Anssi Halmesvirralle*. Kampus kustannus 2017, 60–78; Kenneth Partti, Aatehistorian metodologista pohdintaa eli kuinka kulkea tietä pitkin poukkoilematta. Teoksessa Markku Hokkanen, Tuomas Laine-Frigren & Timo Särkkä (toim.) *Matkoja aatehistoriaan. Esseitä Anssi Halmesvirralle*. Kampus kustannus 2017, 79–91.

kysymys-vastausmallia, foucault'laisesta tiedon arkeologiasta puhumattakaan. Ei ole olemassa ”suomalaista aatehistorian koulukuntaa” tai aatehistoriallisen kirjallisuuden kaanon⁹.

Kansallisen kertomuksen korostuksia

Suomen sana ”aate” poikkeaa ruotsin *idé*-termistä ja englannin *idea*-sanasta. Aate-sanaa tapaa nykyisin harvoin arkikielessä, ellei puhuja sitten jostain syystä halua kuulostaa hieman juhhalvalta. *Nyky-suomen etymologinen sanakirja* kertoo, että ”aate” on murteellisesta aatella-verbistä johdettu ”oppitekoinen uudissana”, joka otettiin käyttöön 1800-luvun puolivälin tienoilla¹⁰, siis samaan aikaan, jolloin historia syntyi akateemisena oppiaineena. Käsite kantaa syntyajankohtansa leimaa ja on jo sitä kautta sidoksissa kansallistamisen projektiin, joka tässä vaiheessa oli vielä leimallisesti kulttuurinen projekti. Aatteilla, etenkin kansallisaatteella, oli siinä kunniapaikka. Suomen sanan ”aate” konnotaatioihin kuuluu myös tietynlainen ihanteellisuus, joka englannin *idea*-sanalta puuttuu. Ritva-Liisa Rissa kirjoitti vuonna 1967 aatehistoriaa esittelevässä artikkelissaan, että yksilöllinen ajatusjärjestelmä muuntuu aatteeksi ”kun se otetaan osittain tai kokoaan ihanteeksi, ideaaliksi ja kun sen sisältöä pyritään toteuttamaan käytännössä tai sitä pyritään levittämään toisille.”¹¹ *Nyky-suomen sanakirja* tarjoaa ”aatteelle” kolme merkitystä, joista ensimmäinen on ”ihmisen maailmankatsomusta ja toimintaa määräävä, yleväsisältöinen ajatus; pyrkimys, tavoite.”¹² Lisäksi sana ”aate” ohjaa jo lähtökohtaisesti etsimään jotain laaja-alaista ja kollektiivista, kun taas ”idea” on kognitiivisempi ja rajatumpi ja viittaa selvemmin yksiköllisiin ajatuksiin tai väittämiin. Siinä missä yksittäinen ihminen voi helposti ”keksiä” tai ”saada” idean, aate pikemminkin ”syntyy”

tai ”nousee” kuin keksitään. Tämä semanttinen ero heijastuu myös suomalaisen aatehistorian ja englosaksisen aatehistorian (*history of ideas, intellectual history*) luonteessa.

Eräs korostunut ja pitkäikäinen juonne suomalaisessa aatehistoriassa on ollut suurten ajattelijoiden – lähes poikkeuksetta suurten miesten – historia. Jalmari Salomaa (1981–1960) nosti artikkelissaan ”Suomen aatehistoriallisen tutkimuksen tehtävistä” (1936) älymystön edustajien, erityisesti filosofien, tutkimuksen aatehistorian ensisijaiseksi kohteeksi. Filosofian professori Salomaa katsoi, että juuri filosofien ajatusten tutkiminen johti parhaiten kansallisaatteen ymmärtämiseen ja siten myös sen ylläpitämiseen ja rakentamiseen.¹³ Erityisesti kansalliseen heräämiseen liittyvistä suurmiehistä on kirjoitettu lukemattomia aatehistoriallisesti suuntautuneita tutkimuksia. Esimerkiksi Gunnar Suolahti (1876–1933), niin sanotun kulttuurihistoriallisen koulun perustaja, käsittelee vuonna 1901 julkaistussa väitöskirjassaan Henrik Gabriel Porthania (1739–1804) historiantutkijana¹⁴. Hänen otteensa oli kontekstualisoiva, ja Suolahden väitöskirjaa voitaisiin kenties pitää ensimmäisenä suomenkielisenä aatehistoriallisena väitöskirjana.

Kiinnostus kansallisiin suurmiehiin ei ole kuollut, vaikka onkin vuosisadan varrella muuttanut muotoaan. Esimerkiksi Oulun yliopiston pitkäikäinen aate- ja oppihistorian professori Juha Manninen on lähestynyt aatehistoriaa henkilökeskeisesti ja mielellään juuri filosofien kautta. Mannisen tärkein kiinnostuksen kohde on J. V. Snellman (1806–1881), jonka koottujen teosten toimitustyötä hän oli mukana käynnistämässä. Snellmanin lisäksi Manninen on tutkinut sellaisia vähemmän tunnettuja filosofisia ajattelijoita kuin Wilhelm Bolin (1935–1924) sekä 1700-luvun ”varhaisnatio-

9. Myöskään kansainvälinen aatehistorian kenttä ei ole yhtenäinen. Kansalliset traditiot ovat vahvoja ja koulukunnat elävät pitkälti omaa elämäänsä. Katso esim. Darrin M. McMahon & Samuel Moyn, Introduction. Interim Intellectual History. Teoksessa Darrin M. McMahon & Samuel Moyn (toim.) *Rethinking Modern European Intellectual History*. Oxford University Press 2014, 8; Richard Whatmore, The state of intellectual history, the local and the global. *Intellectual History Archive* 1 (2016), 3, https://www.helsinki.fi/sites/default/files/atoms/files/intellectual_history_archive_2016.1_whatmore_0.pdf (13.11.2017).

10. Kaisa Häkkinen & Kaisa Lehtosalo, *Nyky-suomen etymologinen sanakirja*. Sanoma Pro 2013.

11. Rissa 1967, 220.

12. Matti Sadeniemi, *Nyky-suomen sanakirja. Ensimmäinen osa: A-I*. WSOY 2002, 6–7.

13. J. E. Salomaa, Suomen aatehistoriallisen tutkimuksen tehtävistä. *Valvoja-Aika* 2/1936.

14. Gunnar Suolahti, *Henrik Gabriel Porthan historiantutkijana*. Weilin & Göös 1901.

nalisteja”¹⁵. Mannisen tutkimusten konteksti on intellektuaalinen; erityisesti häntä on kiinnostanut suomalaisten filosofien suhde saksalaisiin edeltäjiinsä ja aikalaisiinsa. Nykyisin kansallisia suurmiehiä tutkitaan usein kansallisten myyttien purkamisen ja historiapolitiikan näkökulmasta. Tarkoitus ei ole niinkään pudottaa suurmiehiä jalustaltaan kuin selvittää, miten, kenen toimesta ja missä tarkoituksessa jalusta on pystytetty ja mitkä piirteet suurmiehen kuvaan on haluttu sisällyttää ja mitkä ei. Tällaista suurmieshistoriaa uudesta näkökulmasta ja osin uusin keinoin on viime aikoina tehnyt esimerkiksi Irma Sulkunen (Elias Lönnrot).¹⁶

Kaikki kansallinen aatehistoria ei ole ollut yksilökeskeistä. Aatteen kantajana on usein esiintynyt myös kollektiivinen subjekti. 1900-luvun alussa se oli ”Suomen kansa” tai jokin sen osa, esimerkiksi sääty, ammattiryhmä tai paikallisyhteisö. Pauli Kettusta mukailen: ennen itsenäistymistä historioitsijat rakensivat kansaa ja sisällissodan jälkeen vaalivat sen eheyttä¹⁷. Kollektivistisen otteen taustalla hämmöttää 1800-luvun herderiläis-hegeliläinen perinne, jossa kansa kokonaisuudessaan toimi kansanhengen kantajana (olkoonkin että hengen ilmaiseminen sujui erältä paremmin kuin toisilta). Lamprechtilainen historiankirjoitus, jonka Suolahti vuosisadan alussa toi Saksasta Suomeen, vahvisti tätä tendenssiä. Suolahden kulttuurihistoriallisen koulukunnan ”kollektiivinen metodi” tarkoitti juuri katseen siirtämistä yksilöistä yhteisöihin. Kollektivistinen aatehistorian perinne on elänyt vahvana myös kansanliikkeiden tutkimuksessa. Herätysliikkeet, nuorisoseuraliike, kansansivistysliike, raittiusliike, naisliike ja työväenliike muokkasivat yhteiskuntaa ja jäsentensä elämäntapaa, mutta olivat myös aatteellisia yhteisöjä.

Erään aatehistorian keskeisistä tutkimuskohteista muodostavat erilaiset -ismit ja ideologiat. Niiden tutkimusta on Suomessa usein jäsentänyt

enemmän tai vähemmän julkilausuttu keskustaperiferia-malli, tietoisuus maan perifeerisestä asemasta Euroopan aatteellisella kartalla. Esimerkiksi Mikko Juva määritteli vuonna 1957 virkaanastujaisesityksessään aatehistorian tehtäväksi *aatevirtausten* tutkimuksen. Hän painotti aatehistorian eroavan filosofiasta juuri siinä, että edellistä kiinnostivat muutkin kuin yksittäiset suuret ajattelijat. Aatehistorian toimija on kollektiivisempi ja se nojaa heterogeenisempään aineistoon kuin filosofian historia. Esimerkkeinä aatevirtauksista hän mainitsi liberalismiin, kansallisuusliikkeen ja sosialismin.¹⁸ Juva vertasi aatteita murtuviin aaltoihiin, ”jotka historian kuluessa nousevat korkeuksiin taas laskeakseen ja jättääkseen tilaa uudelle aallolle.”¹⁹ Oikeastaan orgaaninen metafora sopisi paremmin kuvaamaan hänen tapaansa hahmottaa aatevirtauksia: aatteet versovat ja kasvavat, leviävät uusille alueille (myös Suomeen), jossa ne maaperästä ja muista seikoista riippuen kukoistavat, kasvavat tai kuihtuvat. Tällainen malli on kenties menettänyt ajankohtaisuutensa, mutta ideologiakritiikki ei ole.

1980-luku tunnetaan ”uusien historioiden” läpimurrosta. Niihin kuuluvat esimerkiksi naishistoria, mentaliteettihistoria, mikrohistoria, psykohistoria ja ”uusi kulttuurihistoria”. Historiantutkimus muuttui moniäänisemmäksi, kulttuurihistoria uudistui ja vahvasti asemaansa, sosiaalishistoriassa ote muuttui laadullisemmaksi ja aiheet ”pienemmiksi”. Pienet ihmiset, myös naiset, ponnistivat esiin suurten miesten takaa, ja myös heidän tapansa, tottumuksensa ja uskomuksensa alkoivat näyttää legitimeiltä tutkimuskohteilta. Yhtenäisen ”kansan” alkoi monen silmissä näyttää keino-tekaiselta historialliselta konstruktiolta. Kirjallisen kulttuurin tutkimuksen alueella tekstintulkintaa enemmän kiinnosti aatteiden ja tiedon leviäminen, vastaanottaminen, tuottaminen ja kuluttaminen. Anglosaksiselle aatehistorialle (*intellectual history*) 1980-luku merkitsi marginalisoitumi-

15. Juha Mannisen julkaisuluettelo on liitteenä teoksessa Manninen 2004.

16. Irma Sulkunen, Elias Lönnrot. Mies, myytti ja kansallinen historiankirjoitus. Teoksessa Irma Sulkunen, Marjaana Niemi & Sari Katajala-Peltomaa (toim.) *Usko, tiede ja historiankirjoitus. Suomalaisia maailmankuvia keskiajalta 1900-luvulle*. SKS 2016, 300–332.

17. Pauli Kettunen, Historian poliittisuus ja kansallinen katse. *Historiallinen Aikakauskirja* 101 (2003), 14–15; ks. myös John Strömberg, Historioitsijat kansakunnan rakentajina. Teoksessa Anja Kervanto Nevanlinna & Laura Kolbe (toim.) *Suomen kulttuurihistoria* 3. *Oma maa ja maailma*. Tammi 2003, 133–141.

18. Juva 1957, 292, 287.

19. Juva 1957, 294.

sen ja itsekritiikin aikaa. Oli vaikea perustella, miksi ajattelijan x näkemyksestä asiassa y pitäisi kirjoittaa vielä yksi kirja, mutta myös reagoida elitismikritiikkiin menettämättä identiteettiään.²⁰ Suomessa askel suurten miesten tutkimuksesta pienten ihmisten tutkimukseen ei ollut yhtä pitkä, koska suomalainen aatehistoria ei ollut koskaan rajoittunut vain älymystön aatteiden analyysiin.

Vuosituhanne vaihteen historiantutkimuksessa painottui kansainvälisyys. Kyse ei ollut niinkään kansojen välisen vuorovaikutuksen tutkimuksesta, jolla oli historiantutkimuksessa pitkät perinteet, vaan kansallisten rajojen murtumisesta, kansan ja kansallisvaltion kyseenalaistumisesta tutkimuksen itsestään selvinä viitekehyksinä. Kansainvälisyyden painottaminen ja metodologisen nationalismin kritiikki korostuu esimerkiksi *Historiallisen Aikakauskirjan* 100-vuotisjuhlanumerossa (2003). Siinä Marjatta Hietala peräänkuulutti tutkimusta, ”jossa ilmiö sidotaan Suomea suurempiin yhteyksiin” ja Jukka Relander ilmoitti ”patrioottisen narraation” tulleen tiensä päähän, kun taas Pauli Kettunen muistutti, että historian tutkimuksen ja kansallisen katseen välisen yhteyden katkaisemiseen tarvittiin paljon muutakin kuin globalisaatioretoriikkaa.²¹ Aatehistoriaan metodologisen nationalismin kritiikki ei mullistanut samalla tavoin kuin (muuta) Suomen historiaa. Aatehistoriaan on rakennettu sisään tietty universalismi – olihan jo Yrjö Koskisen teoksen nimi *Johtavat aatteet ihmiskunnan historiassa* (1879). Sekä vaikutehistoriallisessa tutkimuksessa että aatevirtauksien tutkimuksessa oli totuttu ylittämään kansallisia rajoja – niin suuret aatteet kuin filosofiset opitkin ovat olleet suurelta osin tuontitavaraa. Ja pitää muistaa, että suuri osa suomalaisista aatehistorioitsijoista oli alusta saakka tutkinut muuta(kin) kuin Suomen aatehistoriaa.²² Aatehistoriallinen tutkimus ei olekaan noudattanut suomalaista historiantutkimusta muuten vahvasti jäsentävää maantieteellistä jakoa Suomeen ja muuhun maailmaan.

Kansallisen kertomuksen katvealueita

Englanninkielisellä kielialueella tieteenhistoria (*history of science*) ja ajattelun historia (*intellectual history*) ovat kaksi erillistä, ja myös varsin erilaista, erikoisalaa. Aate- ja oppihistorian oppiaine on suomalainen ja ruotsalainen erikoisuus. Kaksoisnimeen on rakennettu sisään näkemys, jonka mukaan tieteellisen ja ei-tieteellisen ajattelun välinen raja on liukuva ja niitä voi ja kannattaa tarkastella rinta rinnan. Suomessa ei siis pitäisi olla tarpeen erityisesti argumentoida, kuten John Tresch on hiljattain tehnyt angloamerikkalaisessa kontekstissa, että aatehistorian ja tieteenhistorian yhdistäminen on mahdollista ja molemmin puolin hyödyllistä²³. Tietyissä mielessä tieteen historiaa voi kuitenkin pitää yhtenä kansallisen historian katvealueena. Suomessa on kyllä tehty ansiokasta tieteenhistoriallista tutkimusta, erityisesti humanististen ja ihmistieteiden historiaan kohdistuvaa. Aira Kemiläinen (1919–2006) teki pioneerityötä Suomea koskevien rotuoppien tutkijana, ja rotuoppien, rasmin ja eugeniikan tutkimus on sittemmin muodostunut vahvaksi juonteeksi suomalaisessa oppihistoriassa. Marjatta Hietala ja hänen oppilaansa ovat kartoittaneet ylirajaisia tieteellisiä verkostoja, tieteellistä vuorovaikutusta ja tieteen palkitsemisjärjestelmiä. Oikeushistorian piirissä on tutkittu oikeudellisen ajattelun historiaa. Oulun aate- ja oppihistoriassa on julkaistu tutkimusta muun muassa suomalaisen historiantutkimuksen, psykologian, luonnonhistorian ja yhteiskuntatieteiden historiasta. Aate- ja oppihistorian nykyisen professorin Petteri Pietikäisen johdolla on tutkittu ja tutkitaan suomalaisen psykiatrian ja ihmistieteiden historiaa, ja myös lääketieteen historiasta on Oulussa muodostunut vahva painopistealue. Suomen tiedeseuran julkaisusarjassa *History of Learning and Science in Finland* on vuosina 1965–2015 julkaistu yhteensä 28 nidettä. Vuosina 2000–2002 julkaistiin neliosainen suurteos *Suomen tieteen historia*. Lisäksi kaikki suomalaiset yliopistot ovat

20. McMahon & Moyn 2014, 5. McMahon & Moyn pitävät Dominick LaCapran ja Steven L. Kaplanin toimittamaa teosta *Modern European Intellectual History. Reappraisals and New Perspective* (Cornell University Press 1982) tämän isetutkiskelun tärkeimpänä tuotteenä.

21. Kettunen 2003; Hietala 2003, 112; Tuomas Lehtonen, Anu Lahtinen & Jukka Relander. Oman elämänmuotomme historia ja patrioottisen narraation loppu. *Historiallinen Aikakauskirja* 101 (2003), 179–80.

22. Peltonen 2009, 88.

23. John Tresch, *Cosmologies materialized. History of science and history of ideas*. Teoksessa Darrin M. McMahon & Samuel Moyn (toim.) *Rethinking Modern European Intellectual History*. Oxford University Press 2014, 153–172.

ehtineet teettää ainakin yhden historiateoksen, ja osa on jo toisella tai kolmannella kierroksella.

Tutkimusta tieteestä ja tieteellisistä instituutioista on siis tehty, runsaastikin. Näyttää kuitenkin siltä, että siinä missä koulutus on kiistaton ja kiinteä osa kansakunnan tarinaa, tieteen, varsinkin niin sanottujen kovien tieteiden, kiinteämpi integroiminen siihen on vasta alullaan. Esimerkiksi Suomi 100 -juhlinnassa tieteen historia ei juuri näy. Eräs syy lienee siinä, että instituutiokeskeinen, omien saavutustensa ihailemisen keskittyvä tieteenhistoria jää helposti eristyksiin laajemman yhteiskunta- ja aatehistorian ulkopuolelle. Kuten Laura Hollstén ja Anders Ahlbäck ovat todenneet, tyypillinen pohjoismainen yliopistohistoria on keskittynyt institutionaalsiin rakenteisiin, korkeakoulukoulupolitiikkaan ja erilaisiin mitattaviin saavutuksiin, jolloin itse tieteen tekemisen prosessi jää helposti varjoon²⁴. Sekä *History of Science and Learning* -sarja että *Suomen tieteen historia* etenevät samaan tapaan, tieteenaloittain ja erikoisaloittain jaettuna, yksittäisiä henkilöitä ja heidän saavutuksiaan painottaen. Näissä teoksissa tieteenaloista ovat kirjoittaneet pääosin alojen omat edustajat, jotka yleensä ovat historioitsijoina itseoppineita. Kun myös tekstien implisiittinen lukija on useimmiten ollut toinen samalla alalla työskentelevä kollega, ei ole ihme, että tieteen voittokulku on korostunut ja laajempi sosiaalinen tai poliittinen konteksti unohtunut.²⁵ Suositua tarina-termiä käyttäen voisi sanoa, että tieteenekijät ovat kertoneet tarinoita omasta tieteenalastaan toisilleen. Aikana, jolloin yliopiston tarkoitus tuntuu monelta hämärtyneen ja tieteen arvovalta on kyseenalaistunut, olisi erityisen tärkeää nivoa tiede – myös tieteen arkinen tekeminen ja elävä tieteellinen ajattelu yhteiskunnallisine vaikutuksineen – kiinteämmin osaksi Suomen tarinaa. Tässä avainrooli on historioitsijoilla.

Toinen katvealue on tunteiden historia. Siinä missä anglosaksinen aatehistoria on selkeästi suuntautunut rationaalisen ajattelun historiaan, mihin jo nimi *intellectual history* viittaa, suomalaisen aatehistorian suhde tunteisiin on jossain määrin ambivalentti. Kirjallisuudesta löytyvien määritelmien valossa vaikuttaa siltä, että aatehistorioitsijat eivät oikein tiedä, mitä tunteiden kanssa pitäisi tehdä. Manninen määritteli 1970- ja 1980-luvun kirjoituksissaan aate- ja oppihistorian tutkimuskohteeksi maailmankuvan. Vaikka maailmankuva voi hänen mukaansa sisältää myös tiedostamattomia ja irratoonaalisia elementtejä, hänen tapansa puhua maailmankuvasta korostaa voimakkaasti sen intellektuaalista ja rationaalista puolta, jopa niin, että käsite rinnastuu tieteelliseen teoriaan tai paradigmaan.²⁶ Vuonna 1998 Manninen kertoi aate- ja oppihistorian tutkivan ”kaikkea oppineisuutta ja sen käyttöä sekä kaikkia käsityksiä niiden laajoissa yhteyksissä”, mikä on edelleen selkeästi intellektuaalinen määritelmä²⁷. Tiina Kinnunen kirjoitti vuonna 2001, että ”aatehistoriallinen näkökulma ei riitä, mikäli halutaan piirtää naisliikkeen kokovartalokuva. Aivojen lisäksi liikkeellä on sydän.”²⁸ Lainaus tuntuu viittaavan siihen, ettei Kinnunen uskonut tunteiden kuuluvan aatehistorian kompetenssialueeseen.

Markku Hyrkkäsen mukaan ”aatehistoria tutkii asioiden käsittämistä tulkitsemalla asioille annettuja merkityksiä. Aatehistorian tehtävänä on siten asioiden käsittämisen käsittäminen.”²⁹ Vaikka Hyrkkänen satunnaisesti mainitsee aatehistorian tutkimuskohteiden joukossa myös kokemuksen³⁰, Marja Jalava lienee oikeassa todetessaan, että Hyrkkäsen ”näkökulma rajaa tarkastelun ulkopuolelle esimerkiksi historiallisten toimijoiden käsityksiin liittyvät (tiedostamattomat) tunnelataukset ja jossain määrin ylikorostaa ajattelun ja toiminnan rationaalisuutta.”³¹ Maija Kallisen mukaan

24. Anders Ahlbäck & Laura Hollstén, Changing the narratives of university history. *Kasvatus & Aika* 9 (2015), 104–116.

25. *Suomen tieteen historia* I–IV. WSOY, 2000–2002. Juha Manninen arvioi teossarjoja seikkaperäisesti artikkelissa Manninen (1998).

26. Manninen 1977, 15, 40, 41, 44.

27. Manninen 1998, ei sivunumeroita.

28. Tiina Kinnunen, Ennakkositoumuksista ymmärtämiseen. Naishistorian ulottuvuudet. Teoksessa Sari Autio, Sari Katajala-Peltomaa & Ville Vuolanto (toim.) *Historioitsijan arki ja tutkimuksen prosessi*. Vastapaino 2001, 49–62, tässä 56.

29. Hyrkkänen 2002, 57. Ks myös Hyrkkänen 1997, 241.

30. Hyrkkänen 2002, 13.

31. Marja Jalava, Subjektin paluu (arvostelu Markku Hyrkkäsen teoksesta *Aatehistorian mieli*, 2002). *Historiallista Arvostelija* 1/2003, <http://www.helsinki.fi/historia/yhdistys/arviot2003/hyrkkanen.htm> (13.11.2017).

aatehistoria ”selvittää, mitä ihmiset ovat eri aikoina ajatelleet elämäänsä kuuluvista asioista ja ilmiöistä”, mutta lisää, että ”toiveet ja pelot ovat tärkeä osa inhimillisen ajattelun kokonaisuutta”.³² Toiveet ja pelot nousevat pintaan myös Petteri Pietikäinen ja Mikko Myllykankaan määritelmässä: ”Aatehistoria tutkii siis menneisyyden ihmisten uskomuksia, toiveita ja pelkoja eli sitä, millaiseksi he ovat mieltäneet luonnon, ihmisluonnon ja yhteiskuntansa.”³³

Oman käsitykseni mukaan aatehistorian ja tunteiden historian yhdistäminen on mahdollista ja hyödyllistä, ja tunteiden integroiminen ”Suomen” tarinaan tärkeää. Tässä ei ole mahdollisuutta esittää kaikkia mahdollisia argumentteja, joilla tätä näkemystä voi tukea, joten esitän vain yhden: Tunteet ovat itse asiassa jo historiallisessa, myös aatehistoriallisessa kerronnassa mukana, mutta usein problematisoimattomana, annettuna ja jopa ei-historiallisena asiana. Tutkimus voi vain hyötyä analyttisemmasta otteesta suhteessa tähän ilmiöön. Suomessa ensimmäisen määrätietoisien askeleen kohti tunteiden integroimista historialliseen tutkimukseen otettiin psykohistorioitsija Juha Siltalan johdolla³⁴. Marja Jalavan vuonna 2005 ilmestynyt väitöskirja Rolf Lagerborgista (1874–1959) kulttuuriradikalismista ja kristillis-idealistsen kansallisuusaatteen ristiaallokossa on hyvä esimerkki aatteiden, oppien ja tunteiden yhdistämisestä yhdessä ja samassa tutkimuksessa³⁵. Sittemmin tunteiden ja kokemuksen historiallista roolia ovat pohtineet ja tutkimuksissaan havainnollistaneet esimerkiksi monet kulttuurihistorioitsijat ja myös psykiatrian historioitsijat. Niin sanotun uuden sotahistorian edustajat ovat tuoneet tunteet analyttisena kategoriana kansallisen identiteetin rakentumisen ja historiapolitiikan ydinalueelle, 1900-luvun sotahistoriaan. Esimerkki siitä, miten yksi tutkimus voi uudistaa kansallista

kertomusta, on Ville Kivimäen *Murtuneet mielet* (2013)³⁶.

Kolmantena katvealueena mainitsen, lopuksi ja aivan lyhyesti, ajattelun suhteen luonnonympäristöön ja materiaaliseen ympäristöön. Tämän suhteen kartoittaminen on vasta aluillaan, vaikka kiinnostavaa tutkimusta esimerkiksi ympäristöajattelun ja teknologian historiasta onkin jo tehty. Yhtäältä ihminen pyrkii hallitsemaan ympäristöään sekä käsitteellisin että käytännön keinoin, toisaalta ympäristö luo niitä edellytyksiä, joiden puitteissa merkityksiä annetaan. Mittavimmat monitieteiset hankkeet, joissa aatehistorioitsijat ovat viimeisen kymmenen vuoden aikana olleet mukana (erityisesti ruotsalaiset aatehistorioitsijat ovat kunnostautuneet tässä), liittyvät juuri tieteen, teknologian ja ympäristön tutkimukseen. 1900-luvun aatehistorian – ja nyt puhun aatehistoriasta laajemmin kuin vain suomalaisessa kontekstissa – voisikin skemaattisesti tiivistää kolmeen vaiheeseen. Ensimmäisessä hallitsi yksittäisten ajattelijoiden ja yksittäisten ajatusrakennelmien tutkimus, joka kiteytyy ennen kaikkea Arthur Lovejoyn ”yksikköideoiden” (*unit ideas*) tutkimusohjelmassa. Toisessa vaiheessa ote muuttui kontekstuaalisemmaksi: aatteita alettiin tarkastella osana intellektuaalista ja kielellistä kontekstiaan. Tämä vaihe henkilöityy ennen kaikkea Quentin Skinnerin ja Cambridgen koulukunnan lingvistiseen kontekstualismiin. Kolmannessa vaiheessa aatehistoria noudattaa tieteenhistorian esimerkkiä ja sitoo ajattelun historian entistä tiiviimmin myös sosiaaliseen ja materiaaliseen kontekstiinsa. Tällainen kehitys voi epäilemättä edelleen hämärtää aatehistorian identiteettiä, mutta samalla se kasvattaa aatehistorian potentiaalia aitoon, intensiiviseen poikkitieteelliseen yhteistyöhön ja sitä kautta myös suurempaan yhteiskunnalliseen relevanssiin.

32. Kallinen 2003, 133, 134.

33. Pietikäinen & Myllykangas 2017, 8.

34. Tällaisista arvostelmat ovat tietyksi aina jossain määrin tulkinvaraisia. Hannu Salmi on havainnut suomalaisessa historiankirjoituksessa kiinnostusta tunteiden historiaan paljon kauempaakin, Gunnar Suolahden ja Kaarlo Wirilanderin tutkimuksista. Hannu Salmi, Tarttuvat tunteet ja affektiivinen käänne suomalaisessa historiankirjoituksessa. Esitelmä Tunteiden historia Suomessa -seminaarissa Tampereen yliopistossa 31.10.2016. Luettavissa osoitteessa: https://www.researchgate.net/publication/313184023_Tarttuvat_tunteet_ja_affektiivinen_kaanne_suomalaisessa_historiantutkimuksessa_Contagious_Emotions_and_the_Affective_Turn_in_Finnish_Historical_Research (13.11.2017).

35. Marja Jalava, *Minä ja maailmanhenki. Moderni subjekti kristillis-idealistsissa kansallisaajattelussa ja Rolf Lagerborgin kulttuuriradikalismista n. 1800–1914*. SKS 2005.

36. Ville Kivimäki, *Murtuneet mielet. Taistelu suomalaisotilaiden hermoista 1939–1945*. WSOY 2013.

Abstract: It all started with an idea: Finnish history of ideas and its contribution to the construction of "Finland"

The paper discusses the character of Finnish *aatehistoria* (history of ideas, intellectual history) and charts, in broad outline, its contribution to "Finland" as a historiographical construction. The task is made more challenging by the nebulous nature of history of ideas in Finland: rather than a well-defined and institutionalized specialty, it is a popular approach that has been and frequently is employed within all historical specialties and also in many neighboring disciplines. Nebulous as history of ideas is, some concentrations can be identified. The strongest institutional bases can be found at the University of Oulu, where it is possible to major in History of Science and Ideas, and at the University of Helsinki, where a Centre for Intellectual History has recently been established. The paper observes that there are distinct differences between the Finnish word "aate", with its collectivist and idealist connotations, and "idea", its closest English counterpart, and that these differences are also reflected on the nature of Finnish history of ideas. The paper discusses some of the features that have been highlighted in Finnish his-

toriography of ideas, and others that have so far remained on the fringe of the national narrative. Finnish history of ideas has produced a wealth of research on great (almost exclusively male) thinkers, especially those related to the so called national awakening, but also on more collective subjects, namely the "Finnish people" or parts of it. This collectivist bent sheltered Finnish history of ideas, to an extent, from the charge of elitism directed against Angloamerican intellectual history in the 1980s. The third traditional point of emphasis has been the study of intellectual currents. Since these currents seldom originated in Finland, and had little respect for national borders, the borders of the Finland constructed in and by history of ideas have remained porous, even in the most nationalist of times. Further, the paper discusses three fields of inquiry that have so far remained at the outskirts of the field, and that the author would like to see take a more central, better integrated place in the national narrative: history of science, history of emotions, and intellectual history of the environment.

Keywords: history of ideas, intellectual history, history of science, history of emotions, the history of Finnish historiography